

SZEGEDI EDIT

A REFORMÁCIÓ KOLOZSVÁRON¹

A kolozsvári reformáció nehéz és kényes téma, nem annyira a források állapota miatt, mint inkább azért, mert ideológiailag megterhelt. Abban, hogy a dolgok idáig fejlődtek, a kolozsvári reformáció fő alakjai ugyanúgy „vétkesek” voltak, mint magának a városnak késő középkori és koraujkori struktúrája, amely alig ragadható meg a 19. és 20. századi felfogások és eszmények mentén.

A kolozsvári reformációt rendszerint Heltai Gáspár és Dávid Ferenc reformátorok műveként tartják számon, sőt velük azonosítják. Mivel az ő identitásukat nem lehet azoknak a róluk szóló elképzeléseknek az alapján felmérni, amelyek a 19. század óta terjedtek el, tevékenységük a kolozsvári reformáció megértésének egyik kulcsává vált. Heltai is, Dávid is a szász nemzethez tartozott. Tevékenységük mégis nagyrészt – bár nem kizárólagosan – a magyar nemzethez kötődött, mind politikai, mind etnikai értelemben. Heltai nyomtatta az első magyar könyveket Erdélyben, magyarra fordította a Bibliát, lefektette az írott magyar nyelv helyesírásának normáit, ő a magyar széppróza megeremtőinek egyike, és egyáltalán ő használta a 16. század legjobb magyar nyelvét. Dávid Ferenc a „magyar egyházak” püspöke volt, előbb a magyar lutheránusok, majd a sakramentáriusok előljárójaként. Míg Heltai szinte kizárólag magyar nyelven nyomtatott, Dávid latinul és magyarul folytatta hitvitáit.

A két reformátor pályája azonban nemcsak a kolozsvári, hanem az egész erdélyi reformációval szorosan összefonódott. Heltai 1544-ben lett Kolozsvár lelkésze. Hivatalba lépését a kolozsvári reformatori prédikálás kezdetével azonosítják, ami Johannes Honterushoz fűződő viszonyára és ehhez kapcsolódó wittenbergi tanulmányaira vezethető vissza. 1545-ös házasságkötése és 1546-ban a magyar bibliafordításon végzett munkája már egyértelmű állásfoglalás a reformáció mellett egy olyan városban, amely a Királyföld további városaitól eltérően még nem volt protestáns. 1550-ben Georg Hofgreffel közösen nyomdát alapított, majd 1561–1562-ben papírmalmot.² Heltai ezek szerint gyakorlati érzék-

1 Megjelent *Die Reformation in Kalusenburg* címmel a *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit* c. kötetben. Leppin, Volker – Ulrich, A. Wien (szerk.), Stuttgart 2005, 77–88. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.) A tanulmányt Konecz László fordította, átnézte Balázs Mihály.

2 Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, Bp., 1888, 52, 72, 179, 181; Fitz József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, II, A reformáció korában*. Bp., 1967, 163, 166, 171; Binder, Paul, *Kaspar Helth-Heltai* in: *Taten und Gestalten. Bilder aus der Ver-*

kel megáldott vállalkozó is volt. Reformátori és vállalkozói tevékenysége megmagyarázza a magyar nyelv felé fordulását, Luther intésének értelmében, aki a *Deutsche Messe* előszavában a reformátoroknak egyenesen kötelességévé tette, hogy ne csak hirdetők, hanem fordítók is legyenek, és ezáltal ne csak szűkebb közösségüknek, hanem az egész kereszténységnek hasznára váljanak.³ Egy kétnyelvű város plébánosaként és reformátoraként valósággal kötelességének érezhette, hogy a reformátori üzenetet az egész város számára érthetővé tegye. Vállalkozóként felismerte, hogy a magyar nyelvű könyvek hiányoznak a „piacról”.⁴ Mint nyomdász és könyvkiadó nemcsak teológiai, hanem szórakoztató irodalmat is juttatott a piacra. Meghívása Beszterce (1548), majd Brassó (1577) városi lelkészének – mindkét esetben visszautasította⁵ – több tekintetben is fontos: egyrészt azért, mert kiemeli a városnak a további szász városokhoz fűződő viszonyát, és ezzel a kolozsvári reformációt szélesebb összefüggésrendbe helyezi, másrészt, mert bizonyítja Heltai kapcsolatait, kötődését a szász nemzethez – éppen fordítói tevékenysége révén. Áttérése a szakramentárius hitvallásra, később pedig az antitrinitarizmusra mit sem változtatott e magatartásán, amint ezt a Szent Mihály templom használata körüli, 1568-as vitában való állásfoglalása bizonyítja.⁶ Heltai az erdélyi művelődés- és egyháztörténet minden más alakjánál nagyobb mértékben *közvetítő* volt.⁷

gangenheit der Rumäniendeutschen, I, Cluj-Napoca 1983, 96; Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., 1934, 68.

- 3 „Ich halte es gar nicht mit denen, die nur auff eyne sprache sich so gar geben und alle andere verachten. Denn ich wollte gerne solche jugent und leute euffziehen, die auch yhn frembden landen kunden Christo nütze seyn und mit den leuten reden, das nicht uns gienge wie den Waldenser yhn Behemen, die yhren glauben und yhre eygene sprach so gefangen haben, das sie mit niemand können verstendlich und deutlich reden, er lerne denn zuvor yhre sprache”, Luther, Martin, *Deutsche Messe und ordnung Gottis dienst*, WA 19, 74, 9-16.
- 4 Kőszeghy Péter, *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből*. – Utószó, Bp., 1979, 408.
- 5 Jakab Elek, *Kolozsvár története*, I. jegyzetben *i. m.*, 35, 76; Schuller, Rudolf, *Aus der Vergangenheit Klausenburgs*, Cluj-Klausenburg 1924, 71.
- 6 „Mittlerzeit seyn von der Teutschen Nation auch etliche hinübergetzogen Herr Stephan Mönck Königs Richter, Herr Lörintz Vielstich, Adrian Goldschmied, Antoni Hertzog, Antonius Kapper, und Gaspar Heltner, und haben dem König, Michael Cziaki Canczlern, und auch dem Beökesch ein ehrlich Geschenk gebracht, und haben sich fast bey Ihnen bemühet, dass sie mögten erlangen bey ihren alten Privilegien, und rechten zu bleiben”, *Erzählung, Wie sich die Hungarische Nation wieder die Saxische Nation in Clausenburg empöret, und sie durch Anschläge, Rath, Praktik, und Hilf Michaelis Cziaki Cantzlers, und andrer bissiger, und gehässiger Ungar in Hooff umb Ihr altes Freythumb der Hauptkirchen, und Pfarr gebracht hat*, 1568 (a továbbiakban: *Erzählung*), in: *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, I, hg. Kemény, Joseph, Klausenburg 1858, 93.
- 7 Heltai közvetítői szerepe abból a levélből is látható, amelyet Beszterce város tanácsának küldött, és amelyben Beszterce papjává való meghívása elutasítását indokolja: „So meine ich auch nicht günstige liebe Herrn, das ewr E.f.w. solches begehren sey, das ich vo hinnen scheiden

Ha tevékenységével Heltai vezette be a reformációt Kolozsváron, Dávid Ferenc volt a reformáció kiteljesítője – és nem csak Kolozsváron. A kolozsvári reformáció Dáviddal lépett ki a városfalak közül, erdélyi és politikai ügyé vált. Értelmiségi pályájának kezdete szorososan a szász nemzet körében kibontakozó reformációhoz kapcsolódik: 1545-ben a brassói gimnázium diákja volt, 1551-ben a Beszterce melletti Péterfalva (Petriș) plébánosa, 1553-ban a kolozsvári iskola rektora, és 1557 és 1578 között Kolozsvár városának papja, mely hivatal 1568-ig – amikor az 1458-as unió kibővítésének következtében a plébánosi állás betöltését szabályozták – a szász nemzet birtokában volt.⁸ Meghívták papnak Szebenbe és Kassára. Kolozsvári plébánossága alatt ezzel egy időben püspöke volt a magyar evangélikusoknak (1556), később a szakramentáriusoknak (1564)⁹, míg antitrinitárius püspökként ő viselte gondját mind a (kolozsvári) magyar, mind a szász antitrinitáriusoknak. Az 1568-as vitában Heltaihoz hasonlóan Dávid a szász álláspontot védelmezte.¹⁰

Dávid – Heltaitól eltérően – nem volt közvetítő. Teológiai fejlődése tekinthető ugrásszerűségnek, következetlenségnek, szellemi ingatagságnak, vagy – épp ellenkezőleg – értelmezhető szellemi dinamikaként, feltétlen igazságkeresésként, a kereszténység egy tisztán biblicisztikus és szigorúan monoteisztikus formájáért folytatott küzdelemként. Útja a lutheranizmustól az antitrinitarizmusig és végül

solt, et die gemeyne Gottes willigkeiten, die nun durch so vil mühe, arbeyt, angst und nott erbauet ist, in geférlikgeyt leibs und seel solt gehen und hinder mir ein Blutbad solt lassen.” (*Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*, II, Budapest 1888, 12); Bernád Ágoston (szerk.), *Heltai Gáspár válogatott művei*, Kolozsvár Napoca 1979, 9.

8 „[...] ut Plebanatum Colosváriensem in praesentiarum, vita comite modernus Plebanus Franciscus Davidis in natione Saxonica habeat, qui, si e viris recesserit, vel forte sponte Plebanatu ipse cedere voluerit, in locum ejus Plebanus Hungarus de communi partis utriusque praedictae electione succedat, ut sic alternatim Plebanorum successio fiat.[...]” (*Deutsche Fundgruben...*, I, 5. jegyzetben *i. m.*, 79; Jakab Elek, *Kolozsvár története*, I. jegyzetben *i. m.*, 99; Uő., *Dávid Ferenc emléke*, Bp., 1879, 2, 10 ff; vö. *Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához*, Bp., 1879, 1.

9 „pastor ecclesiae Claudiopolitanae et Superintendens ecclesiarum Christi nationis Hungaricae in Transilvania” (Teutsch, Friedrich, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*, I, Hermannstadt 1921, 274); „Eodem die advenit Dominus Franciscus Davidis cum suis asseclis; sub vesperam hora quinta, convocat D[omi]nus doctor persona Regia, utramque partem in templum, ibi promulgant Principis mentem, ac deponens literas Regias, quibus dominum Dionysium privat officio Superintendentis Hungarorum ac Franciscus sequenti die Lunae, qui est decimus Aprilis, eligitur” (*Egyháztörténelmi emlékek...*, 7. jegyzetben *i. m.*, 10).

10 „E contra Honorabilis Franciscus Davidis Plebanus, et alter Antonius Henrich, Cives, et Hospites Saxones Colosvárienses nominibus, et in personis ipsorum, caeterumque universorum Civium Saxonum Colosvariensium ad hanc propositionem praefatorum Civium Nationis Hungaricae responderunt, et in eligendis Plebanis, et Templi praedicti dominio praescriptionem currisse, dominiumque eorum penes Saxones stetisse [...]” (*Deutsche Fundgruben...*, I, 5. jegyzetben *i. m.*, 73.).

a szombatosságig elvezette a keresztény teológia azon formájának megkérdőjelezéséhez, amely az egyetemes zsinatok óta kifejlődött, és amelynek alapki-jelentéseit a reformátorok még megerősítették. A szentháromságról és Krisztus istenségéről szóló tan elvetése olyannyira gyökeres szakítást jelentett az ezeréves teológiai hagyománnyal, hogy az antitrinitarizmus és a nonadorantizmus tételeivel összehasonlítva az úrvacsora körüli vita másodrangú kérdésnek tűnt. Ebből egyrészt érthetővé válik az, miért ütközött Dávid teológiája még vitatársainál is – mint például éppen Heltainál – értetlenségbe, sőt ellenállásba, másrészt ellenben feltevődik a kérdés, miért érvényesítette a kolozsvári vezetőség éppen ezt a teológiai irányt.

Kolozsvár vezetősége volt a harmadik és döntő tényezője a reformáció érvényesülésének Kolozsváron. A többi erdélyi várostól és főleg a szász városoktól eltérően a város közigazgatásának hivatalait az 1458-as unió óta paritásos módon töltötték be, vagyis a hivatalok megoszlottak a két – a szász és a magyar – nemzet között: míg a külső és belső tanács felét magyarok, felét szászok foglalták el, a két bírói hivatalt (városbíró és királybíró) évente felváltva szászok és magyarok töltötték be, mégpedig úgy, hogy a hivatalnokok nemzeti hovatartozása különböző volt.¹¹ A város papi székének (plébánia) lefoglalását ellenben csak az 1568-

11 „tandem vero singulis annis, et temporibus perpetuis pro tempore constitutionis, et praefectionis Judicis, et Juratorum Centum personae fide dignae, et bonae famae, quarum quinquaginta Hungari et totidem Saxones eligantur, eademque personae electae uno anno Hungarum, alio vero Saxonem pro Iudice, ex Hungaris etiam sex personas, ex Saxonibus totidem personas bene meritas pro eorum Juratis concorditer sine aliquo rumore, et periculo personarum eligere [...] corpus Republicae in rebus eanden praescriptio de jure nunquam currere possit, neque enim exstat in Litteris privilegialibus: libertates, praerogativas solis Saxonibus, aut solis Hungaris concessas esse, sed toti Communitati Civium, et Hospitum”, *Deutsche Fundgruben...*, I, 5. jegyzetben *i. m.*, 77; Kiss András, *Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unió-ig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel*, in: Erdélyi Múzeum, LIX (1997/3-4), 297, 289, 293, 296; Binder Pál, *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*, Bukarest, 1982, 201, 205.

as unió nyomán szabályozták¹² oly módon, hogy a plébánost ezentúl nem csak a szász nemzet soraiból választották.¹³

Bár a városnak ez a közigazgatási rendszere elméletben egyszerű volt, a két nemzet között mégis újra meg újra feszültségek, konfliktusok adódtak. Ezek a feszültségek a kolozsvári reformációnak nemzeties értelmezéséhez vezettek¹⁴, bár a helyzet sokkal összetettebb volt annál, hogysesem a pártokat a nemzetekkel lehetne azonosítani, hiszen a teológiai konfliktusok nemcsak a két nemzet között jelentkeztek, hanem áthatották mindkét nemzetet.¹⁵ Másrészt meggondolandó, hogy a város vezetősége sosem volt nemzetileg egységes, úgyhogy az intézkedéseket bajoson hozhatták meg csak egyik nemzet javára, illetőleg a másik hátrányára.

A városi vezetés kezdetben nemcsak, hogy megtúrte a reformátori prédikálást, hanem még meg is védte az egyes lelkészek reformátori intézkedéseit az államhatalommal szemben, és végül maga is ilyen intézkedéseket vitt véghez. Az 1550-es években a központi hatalom és az országgyűlés utasításainak ellenére feloszlatták, részben lebontották a kolostorokat, és az építőanyagot a vá-

12 „[...] ut Plebanatum Colosváriensem in praesentiarum, vita comite modernus Plebanus Franciscus Davidis in natione Saxonica habeat, qui, si e viris recesserit, vel forte sponte Plebanatu ipse cedere voluerit, in locum ejus Plebanus Hungarus de communi partis utriusque praedictae electione succedat, ut sic alternatim Plebanorum successio fiat. Plebano Hungaro mortuo, vel Plebanatum resignante, succedat Saxo, Saxoni Hungarus. Similiter rectores, sive Magistri Scholae Hungarus Lectorem Saxonum, saxo vero Hungarum. Cujus quidem templi totale dominium eo anno, qou Judex Hungarus in ipsa Civitate Colosvár constitutus fuerit, ipsi Cives Hungari soli habeant, et universas ceremonias, contiones, cultusque divinos in eodem Templo ipso Principali, seu parochiali omnino abstinebunt [...] Sic dum e natione Saxonica Judex constituentur, eo anno totale dominium ejus templi principalis erit apud solos Saxones, Hungari autem eo anno novum [...] abstinebunt” (*Deutsche Fundgruben...*, 5. jegyzetben *i. m.*, III, 79–83).

13 Munkájában azonos számú magyar és szász prédikátor segítette. Az utolsó városi pap, aki így jutott hivatalba, Dávid Ferenc volt.

14 Vö. Jakab Elek, *Kolozsvár története*, 1. jegyzetben *i. m.*, 229, 174–177; Bernád Ágoston, *Fordulópont in: Heltai Gáspár válogatott Művei*, Kolozsvár–Napoca 1979, 14; Schuller, Rudolf, *Vergangenheit*, 4. jegyzetben *i. m.*, 74–89; Samuil Goldenberg a másik végletet képviseli, amennyiben az 1568-as konfliktust a marxista interpretáció szellemében kizárólag társadalmi szempontból értelmezi (vö. Goldenberg, Samuil, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București 1958, 56–61); a konfliktus felekezeti értelmezésének (antitrinitárius magyarok szakramentárius szászok ellen) nincsen semmi alapja, hacsak a következő idézet nem számít felekezeti támpontnak: „so dass wir (Ungarn) öffentlich heraus sagen müssen, als wenn die Ungarn Urheber der Rotten und Sekten wären, und Kirchen Stöhrer, oder sonsten, wenn idass ihnen das Ampt nicht zustünde.” (*Erzählung...*, 5. jegyzetben *i. m.*, 99); Balázs Mihály magyar történész az 1568-as konfliktust Kolozsvár magyar polgárai Dávid Ferenc elmozdítására irányuló kísérletének tekinti, mivel a városi pap hivatala a magyar nemzetnek jár ki (vö. Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988, 211).

15 L. többek között a szakramentarizmus mellett megmaradt magyar prédikátorok megfosztását hivataluktól (vö. Jakab Elek, *Kolozsvár története*, 1. jegyzetben *i. m.*, 176).

ros megerősítésére használták fel¹⁶. A magisztrátus megtúrta és támogatta Heltai könyvkiadói munkásságát, mely teljesen a reformáció jegyében állott, és engedélyezte a teológiai vitákat, amint azok a lutheránus kolozsvári papság és más teológiai irányzatok képviselői között fellobbantak, mint Stancaró és Kálmáncsehi esetében 1553-ban és 1556-ban¹⁷.

Miután Petrovics Péter helytartó bevonulásának következtében Kolozsvár protestáns várossá vált,¹⁸ megváltozott a városi vezetés szerepe. Nemcsak hogy elősegítették a reformátori tevékenységet, hanem ez vált az egyedül elfogadottá. A reformáció győzelmének jeleként a város főtemplomát, a Szent Mihály templomot, a képeket lerombolva, protestáns szentéllé alakították.¹⁹ Míg a város vezetősége az 1552-es kolostor-kérdésben engedni kényszerült a központi hatalom nyomásának,²⁰ most zavartalanul megoldhatta a kérdést azzal, hogy a megmaradt kolostorokat választás elé állította: vagy elfogadják a reformációt, vagy pedig elhagyják a várost.²¹ A városi tanács, az esküdek és a százak tanácsa az 1557-es szebeni országgyűlés határozata szellemében úgy döntött, hogy az egykori dominikánus kolostorban nyilvános iskolát létesít,²² ami a reformáció előtti örökséggel való konstruktívabb bánásmódra enged következtetni.

Kolozsvár tehát 1556 után reformációs központtá vált, olyanná azonban, amely nem egyszerűen eszméket vett át, hanem az újítások által tovább is vitte a reformációs mozgalmat. A reformáció további erdélyi fejlődésében különös szerephez jutottak a teológusok és a város vezetősége. A teológiai vezetést 1557 óta Dávid Ferenc vette át, aki Kolozsvár első papjaként és a magyar egyházak püspökeként kiemelkedő szereppel bírt mind a városban, mind Erdélyben. A három lutheránus püspökség 1557-es kolozsvári zsinata még a lutheri tanítás védelmének, valamint a reformátori táboron belüli különbözőségek kiegyenlítésének jegyében zajlott.²³ Emellett már a zsinat összehívására vonatkozó országgyűlési határo-

16 Uo. 70; „sind die Monachi ex utroque Claustro Coloswariensi verjaget worden [...] sind die Bilder in Claustris ibidem verbrannt worden.”, *Album Oltardianum in: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, Neue Folge*, III, hg. Trauschenfels Eugen von, Kronstadt 1860, 23.

17 Jakab Elek, *Kolozsvár története*, 1. jegyzetben *i. m.*, 98.

18 Uo., 74.

19 Uo.

20 Uo., 71.

21 Uo., 74, 102, 105.

22 „Poro diu multumque domini regnicolae instituerunt postulantes a nobis claustra monachorum in scholas literarias et loca studiosorum converti, ubi juvenus ipsa piorum preceptorum opera recte institueretur et tribus locis studium erigi postularunt in civitate nostra Coloswar in claustro dominicarorum...” (Tordai országgyűlés, 1557, *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae = Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE)*, Bp. 1875, 79).

23 „[...] itaque domini regnicolae ob concordiam ecclesiarum conciliendam et sopiendas controversias in evangelica subortas, decreverunt seu nacionalem sinodum instituere, ubi presentibus

zatban hivatkoztak a teológiai különbségekre, melyek a reformátori mozgalom szétválásához vezettek. Ezeket a különbségeket az úrvacsoratan szebeni és kolozsvári fajtájaként jelölték meg, és az 1564-es tordai országgyűlés határozata „religio ecclesiae Coloswariensis” és „religio ecclesiae Cibiniensis” néven tartja számon őket.²⁴

Erdély teológiai fejlődésében fordulópont volt a kolozsvári zsinat, mert mindenféle próbálkozás ellenére sem lehetett már megőrizni a reformátori mozgalom egységét. Dávid számára, aki a kolozsvári zsinaton Heltaival együtt a lutheri tant védte a sakramentarizmussal szemben, szokatlan szellemi és papi pályafutás kezdődött, hiszen két évvel később már a helvét mozgalom oldalán állott, és 1564-ben az új egyház püspöke lett. 1557-től megszűnt Kolozsváron a reformáció egysége, és ezzel a város vezetősége új feladatot vett át, azt, hogy a vitákat szabályozza, vagy az egyik teológiai irány pártjára állva segítse annak érvényesülését.

A város plébánosának felekezeti váltása nem jelentette azt, hogy prédikátorai feltétel nélkül követik őt. Heltai némi tétovázás után átvette az egyik szász prédikátor hivatalát – ez alkalommal a sakramentárius irányzaton belül²⁵ –, és Dáviddal együtt a sakramentarizmust védelmezte. Kolozsváron a teológiai vitakozások ideje kezdődött el, melyeket egyik oldalon a prédikátorok, másik oldalon a plébános és a prédikátorok között zajlottak le.²⁶ Jelentős volt a felekezeti sokszínűség: 1568-ban voltak még katolikusok, akik titokban gyakorolták hitüket, amint ezt az 1568-as, Sigismund Literati özvegye ellen hozott tanácsi határozat mutatja.²⁷ Ugyanígy fellelhető volt minden reformátori irányzat. 1561 után Heltai és a Brassóból menekült Titus Amicinus képviselték a szászok között a sakramentárius álláspontot.

piis ministris verbi dei, et aliis praestantibus viris nobilibus collationes sincere doctrinae fiant et deo duce tollantur dissensiones et diversitates in religione.” (Tordai Országgyűlés 1557, *EOE*, II, 21. jegyzetben *i. m.*, 78); vö. Juhász András, *Ökumenikus törekvések az erdélyi református egyház XVI. és XVII. századi történetében* (Szemle Füzetek, 14), Kolozsvár 1994, 30.

24 „...pro quiete regnicolarum statutum est, ut a modo in posterum utrique parti liberum sit, sive Coloswariensis aut Cibiniensis ecclesiarum religionem et assertionem tenere velit, ita tamen quod si pastor alicuius civitatis oppidi aut villae religionem et assertionem ecclesiae Coloswariensis praedicare et populum ea vi cogere vellet, facere non possit, sed quamcumque religionem civitas, ipsa oppidum aut villa tenere voluerit, predicatorem eius assertionis tenere, contrarietatem vero ammonere valeat; hoc idem in diocesi ecclesiae Cibiniensis observetur.” (Tordai országgyűlés 1564 in: *EOE*, II, 21. jegyzetben *i. m.*, 231).

25 Binder, Ludwig, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (III. rész, 11. kötet), Köln, Wien, 1976, 79.

26 Vö. a tanács 1566. január 2-i, június 8-i és december 11-i jegyzőkönyveit, Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, Fond Primăria Cluj-Napoca, Protocoalele adunărilor generale, mikrofilm, jelzete: 14-1-85-143, I/I, Bl. 1, 15, 18, 24.

27 Jakab Elek, *Kolozsvár története*, I. jegyzetben *i. m.*, II, 173.

Ez a felekezeti sokféleség mindkét nemzetet jellemezte egy olyan időben, amikor Erdélyben még alig volt kifejlődve a felekezeti identitás. A wittenbergi és a helvét irány egymással párhuzamosan igyekezett kidolgozni teológiai arculatát, és megőrizni a reformátori mozgalom egységét. Itt még a 16. század végén is nagyobb szerep jutott a közvetítő áramlatoknak, s amikor már nem lehetett megővni a reformáció egységét, olyan számottevő szász személyiségek, mint Simon Massa, Christian Schesäus vagy Johann Oltard (mindannyian hithű evangélikusok), csak nehezen szánták rá magukat arra, hogy aláírják a konkordia-formulát.²⁸ Erdélyi kálvinizmusról a 17. század előtt egyáltalán nem lehet beszélni, és az erdélyi kálvinizmus liturgiai arculata csak a 17. század második felében fejlődött ki.²⁹ Másrészt voltak Közép-Európában olyan német városok, melyeknek vezetősége legalább ideiglenesen gyökeres felekezetváltást vitt keresztül, így pl. a királyi Poroszország városait szinkretisztikus átmeneti időszak után egy kálvinista elit kormányozta, és jelentős volt a nem-lutheri lakosság aránya.³⁰ Következésképp nem volt a lutheránusság a németek egyetlen „törvényes” felekezete, ugyanúgy, ahogy a magyarok sem voltak genetikailag a kálvinizmusra predestinálva.

Még ha a két erdélyi felekezetet szászként és magyarként jelölték is meg, ill. Szebenről és Kolozsvárról nevezték is el, ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne differenciáltabban látnunk helyzetüket. A gyors felekezetváltás éppen Kolozsvár városában volt lehetséges, mely földrajzi és jogi helyzetéből³¹ valamint admi-

28 Juhász András, *Ökumenikus törekvések az erdélyi református egyház XVI. és XVII. századi történetében*, 32; Oltard, Johannes, in: Joseph TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, III, Kronstadt 1871, 4; „1601. Hoc tempore pastorate officio functus est reverendus vir dominus Simon Massa, cryptocalvinismus errore infectus est libro concordiae inimicus [...]. 1605. Die 8. Novembris obiit vir plurime reverendus dominus Simon Massa, ecclesiae Coronensis pastor meritissimus per annos 14 propter Philippismus suspectus fuit.” (Ziegler, Martin, *Virorum Coronae eximiorum ac illustum vita, honores et mors* in: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, (a következőkben: *Quellen*), V, Brassó, 1909, 107); Simon Massa in: *Quellen*, IV, Brassó, 1903, XXXXVIII.

29 *Canones ecclesiastici ex veteribus qua hungariensibus qua transilvaniensibus in usum collecti, plerisque tamen aliis etiam, pro temporis ratione, aucti, ac in paulo meliorem ordinem redacti...*, Maros Vásárhelyini 1842, bev., oldalszám nélkül; vö. Benkő András, *Az egyházi ének története*, Kolozsvár, 1994, 39.

30 Müller, Michael G., *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1600)*, Berlin, 1997, 77-165.

31 Kolozsvár belesodródott az 1437-es és 1514-es parasztfelkelésekbe, és így az események színterévé vált. A többé-kevésbé önkéntes részesedés következtében Kolozsvárt tettestárság miatt megbüntették. Így veszítette el a város az 1437-es felkelésben való részvétel miatt időlegesen szabad királyi városi címét, míg 1444-ben I. László visszahelyezte régi jogállásába. Az 1514-es felkelés után, bár a várost vádolják, már nem büntetik jogainak korlátozásával. A kivégzések egy része mégis Kolozsváron zajlott le. Vö. Jakab Elek, *Kolozsvár története*, I. jegyzetben i. m., I, 432-433, 604-609; az a kérdés, hogy a városnak ezek a tapasztalatai a radikális eszmékre

nisztrációjának szerkezete által nyitottabb volt az újításokra, mint a Királyföld városai, jóllehet ezek esetében is differenciáltabb volt a helyzet, amint ezt a városi történetírás alkalmanként igazolni tudja.³²

Dávid 1564 után kezdett el antitrinitárius eszmékhez közeledni és egy saját teológiát kidolgozni. Eközben konfliktusba került prédikátoraival és a polgárság egy részével, ami a város békéjét veszélyeztette. A tanács ezért egy sor végzést hozott a felekezeti polémiák megfékezésére; megtiltotta a más prédikátorok ellen intézett támadásokat, és korlátozta a plébános és a magisztrátus elleni kritikát.³³ Heltai Gáspár és Titus Amicinus szász prédikátorok végül a fejedelem hitvallását voltak kénytelenek felvenni [vajon a fejedelem és a magisztrátus kapcsolata áll ennek hátterében?], az antitrinitarizmusnak abban a változatában formában, amelyet az 1566-os marosvásárhelyi zsinaton dolgoztak ki.³⁴ A város vezetősége tehát olyan intézkedéseket hozott, amelyek nem egyedül a város szociális békéjét voltak hivatva biztosítani, hanem megpróbálták egy felekezetet kötelezővé tenni, mivel a korabeli felfogás szerint csak a felekezeti egység biztosíthatta a város békéjét. Így tehát nemcsak a lelkeseket kötelezték egy irányzat elfogadására, hanem ezáltal a magisztrátus politikáját érvényre juttatták. Amikor 1568-ban Heltai és Amicinus lemondott hivataláról, a városi tanács magyar prédikátorokat nevezett ki a helyükbe.³⁵ Amikor a helyzet ezáltal még inkább megromlott, a tanács arra intette őket, hogy vegyék fel újra hivatalukat, és antitrinitárius szellemben prédikáljanak. A Dávid teológiájához csatlakozni nem akaró magyar prédikátorokat szintén megintették, vagy egyszerűen megfosztották hivataluktól.³⁶ Ezek az intézkedések nem voltak szokatlanok 1566-1568-ban: a szebeni és tordai országgyűlésen 1566-ban a katolikus papokat mint „bálványimádókat” kiutasították az országból, és a reformáció-kényszert az ortodoxokra is kiterjesztették.³⁷ A

való különleges nyitottságot hívtak-e elő, vagy pedig inkább visszautasító magatartást a radikalizmus minden fajtájával szemben.

32 Ostermayer, Hieronymus, *Chronik*, in: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, I, hg. Kemény, Joseph, Klausenburg, 1838, 63, 67; továbbá: *Quellen...*

33 Pokoly József, *Az erdélyi református egyház története*, I, Bp. 1904, 196; Jakab Elek, *Kolozsvár története*, I. jegyzetben i. m., II, 174.

34 Tanácsi jegyzőkönyvek, 1566. Június 8., Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, Fond Primăria Cluj-Napoca, Protocoalele adunărilor generale, mikrofilm, jelzete: 14-1-85-143, I/1, Bl. 15; vö. Pokoly József, *Az erdélyi református egyház története*, 32. jegyzetben i. m., 196.

35 Uo., 202; Jakab Elek, *Kolozsvár története*, I. jegyzetben i. m., II, 175f; Schuller, Rudolf, *Vergangenheit*, 4. jegyzetben i. m., II, 80.

36 Jakab Elek, *Kolozsvár története*, I. jegyzetben i. m., II, 176.

37 „Végezetre, miért hogy az úr istennek jó voltából az evangéliumnak világosságát az ő felsége birodalmába mindenütt föl gerjesztötte, és kívánja, hogy az hamis tudomány és tévelygések az anya szent egyházból kitisztíttassanak, egyenlő akarattal végeztetött, hogy afféle egyházi renden való személyek, kik az pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindönnen kiigazítottassanak.” Tordai

kolozsvári magisztrátus intézkedései tehát a valláspolitikai intézkedések kiéléződéssel estek egybe.³⁸

Az a tanácsi döntés, mely a prédikátorokat az antitrinitárius tanok mellett kötelezte el, csak logikus következménye volt Erdély belpolitikai fejlődésének. Ámde miért támogatta a városi vezetőség egy annyira radikális irányzatot, mint az antitrinitarizmus? Dávid Ferenc kiemelkedő személyisége kétségkívül nagy szerepet játszott ebben.³⁹ Az azonban, hogy a győzedelmes gyulafehérvári hitvita után prédikációjával a várost megtérítette volna⁴⁰, inkább a protestáns hagiográfia területére tartozik. Dávid győzelme a gyulafehérvári hitvitában⁴¹ más módon győzte meg a hatóságot: Dávid teológiai eszközökkel, nyilvánosan legyőzte ellenfeleit úgy, hogy az ő igaza az egyetlen igazsággá vált. [Kérdés: milyen módon befolyásolta ezt az „eredményt” a fejedelem politikája és Biandrata előkészítő munkája?]

Az antitrinitarizmus kolozsvári sikere azonban kétségtelenül ennek az irányzatnak paradoxális erdélyi természetén is alapult. Az antitrinitarizmus azzal az igénnyel lépett fel, hogy a reformációt biblicisztikus-racionalisztikus értelemben következetesen továbbvigye. Ez Dávid Ferenc szemszögéből a hit alapjainak

országgyűlés 1566, in: *EOE*, II, 21. jegyzetben *i. m.*, 302; „[...] az evangelium praedikálása, semminemű nemzet között meg ne háboríttassék, és az isten tisztessége, növekedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások, és isten ellen való káromlások közülök kitaszíttassanak, és megszünjenek, most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az istennek ígéje szabadon hirdettesék kiváltképen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek [...]. Azokhoz kik az igazságnak engedni nem akarnak ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel superintendenssel az bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire menjenek, kik, ha úgy is az meg értett igazságnak helyt nem adnának, eltávastassanak, vagy oláh püspök, vagy papok, a vagy kalugerek lesznek [...]” (Szebeni országgyűlés 1566, *EOE* II, 21. jegyzetben *i. m.*, 326–327).

- 38 A református egyháztörténész Pokoly József szintén vallási kényszernek tekinti ezeket az intézkedéseket, továbbá a vallási fanatizmus példáinak, vö. Uő., *Az erdélyi református egyház története*, 32. jegyzetben *i. m.*, 172.
- 39 „Dávid Ferenc, aki igen könnyen bír vala az emberek értelmökkel” (Bod Péter, *Smirnai Szent Polikárpus*, é. n., h. n., 21).
- 40 Így Bernád Ágoston marxista Heltai-életrajzában is, *Fordulópont*, in: *Heltai Gáspár válogatott művei*, Kolozsvár-Napoca, 1979, 14; Balázs Mihály ellenben azt hangsúlyozza már idézett könyvében, hogy Dávid Ferenc kolozsvári hitvita utáni prédikációját stilizálták mítosszá, vö. Balázs, *Az erdélyi antitrinitarizmus*, 13. jegyzetben *i. m.*, 72.
- 41 Dávid, mint a többi reformátor is, meg volt győződve arról, hogy az ő igazsága az egyetlen igazság; türelemre való intései (mintegy Mélius-szal ellentétben) ezért propagandafogásokként is értelmezhetők, (vö. Balázs, *Az erdélyi antitrinitarizmus*, 13. jegyzetben *i. m.*, 202; Uo. 72. a gyulafehérvári hitvitát ábrázolja.

helyreállítását jelentette.⁴² Az addig véghezvitt reformáció a tan gyökeres megtisztításának előkészítése, amely a szentségek megtisztítását követte.⁴³ A radikális reformáció tehát a tanítás olyan reformációja volt, amely célul tűzte ki magának, hogy eltávolítson minden, a reformáció korábbi szakaszai által ott hagyott maradványt, és megalapítson egy szigorúan biblikus kereszténységet. Ezzel teljesen meg tudta győzni a kegyes vezetőséget, mely a város üdvösségéért felelősséget táplált. A várost késő-középkori értelmezés szerint üdv-közösségnek tekintették⁴⁴, ami a vezetőséget arra kötelezte, hogy a közösség üdvösségét keresse azáltal, hogy reformatori intézkedéseket segít elő és visz véghez, és a „helyes” igehirdetésről is gondoskodik.

Másfelől azonban az erdélyi antitrinitarizmus, a lengyeltől különbözően, szociális és politikai etikájában inkább konzervatív volt. Amint az Dávid *De regno Christi* című írásából kitűnik, Krisztus birodalma lelki birodalmát lelki birodalomnak tekintette⁴⁵, nem pedig keresztény utópiának. Az erdélyi antitrinitarizmus, a lengyellel ellentétben, nem hirdetett a világból való kivonulást, a hivatalok betöltését és a katonai szolgálatot sem tiltotta meg. A hit megreformálása alatt inkább a hívő belső újjászületésére és megújulására fektette a hangsúlyt. Az erdélyi antitrinitarizmus tehát az első reformatori nemzedék társadalomkritikus magatartását is feladta.⁴⁶ Persze hangsúlyoznunk kell, hogy az antitrinitáriusok egy, már reformatorilag átalakított várost vettek át. Tehát a kolozsvári reformáció megfelelt a város hatóságainak, amennyiben egy összeomlás nélküli, következetes reformációt hirdetett. Ily módon azzal, hogy a reformáció következetes véghezvitelét felfordulás nélkül képzelte el, az antitrinitarizmus megfelelt a város vezetői érdekeinek.

Másrészt az antitrinitarizmus a fejedelem vallása lett, aki Dávidot udvari prédikátorrá nevezte ki. Az antitrinitarizmus érvényesülésének nemzeti okai is voltak, bár ezek nem értelmezhetők a 19. századi jelentésükben. A nemzeteket

42 Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat miképpen az Antichristus, az igaz Istenről való tudomant meghomaliosította. Es a Christus az ő hiveinek általa tanítuan minket, mikeppen epítette meg az ő menniei fient Attiarol, es ő magyarol, es a fient Lelekröl bizonyos értelmet aduan előnkbe*, Albae Iuliae MDLXVII, 72. (utólagosan számozva). Facsimile-kiadás: Kolozsvár 1910, Pálfi M. megjegyzéseivel.

43 Uo., I. 49–53.

44 Moeller, Bernd, *Reichsstadt und Reformation*, Gütersloh, 1962, 12; Rublack, H-Chr., *Forschungsbericht Stadt und Reformation*, in: Moeller, Bernd (szerk.), *Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert* (SVRG 190), Gütersloh 1978, 16.

45 Davidis, Franciscus, *De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus*, Albae Iuliae 1569, számozatlan.

46 Balázs M., *Az erdélyi antitrinitarizmus, 159-171-174*; Uő., *Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566-1571). From Servet to Palaeologus* (Bibliotheca Dissidentium 7), Baden-Baden & Bouxwiller 1996, 168–170, 218.

nem lehet felekezeti egységesnek tekinteni. Így intézkedéseket hozott a magisztrátus Károlyi Péter renitens magyar prédikátor ellen, aki hű maradt a helvét irányzathoz.⁴⁷ Heltai Gáspár csak 1570-ben lett unitárius.⁴⁸

Az, hogy az antitrinitarizmust éppen a vallásszabadság 1568-as, tordai országgyűlésen való kihirdetése után hatalmi eszközökkel érvényesítették, egyáltalán nem szokatlan, és nem is volt ellentmondásban az országgyűlés különben sem sokatmondó és nem is különösen világos rendelkezéseivel, melyek egyrészt biztosították az ígért és lelkiismereti szabadságot, másrészt megadták a gyülekezetnek azt a lehetőséget, hogy a neki tetsző prédikátort hívja meg⁴⁹. Ezáltal megerősödött a hatóság hatalma, mely a gyülekezet képviselőjeként dönthetett a prédikátorok elhívása fölött.⁵⁰ Következésképp az hathatósan beavatkozhatott, és érvényesíthette a város felekezeti egységét.

A kolozsvári várostörténet egy eseménye, a főtemplom körüli vita feltárja azt a lehetőséget, hogy ezt beillesztjük az európai reformáció történetébe. A konfliktus, amely a két nemzet között az egyházi intézmények paritásos használata, valamint a plébánosi hivatal betöltése körül 1568-ban lobbant lánggra⁵¹, az

47 Jakab Elek, *Kolozsvár története*, 1. jegyzetben *i. m.*, II, 176.

48 A gyulafehérvári hitvita beszámolója második kiadásának előszavában (*Brevis enarratio disputationis Albanae de Deo trino et Christo duplici coram Serenissimo Principe, et tota Ecclesiae decem diebus habita Anno Domini MDLXVIII 8. Marty*), amit 1570-ben, Kolozsváron, *Disputatio de Deo per decem dies continuos* címen adtak ki, Heltai megmagyarázza áttérésének okait, mégpedig a saját tévedéseinek belátásával (*Egyháztörténelmi emlékek*, 61; 1. megj.); bizonyosan nem a teológiai megvilágosodás volt az egyetlen ok; Balázs kétségbe vonja, hogy Kolozsvár 1568-ban egy csapásra unitárius várossá vált volna: 1569-ben Heltai még Méliusznak, a református teológusnak, az antitrinitarizmus ellenfelének dolgozott.

49 „Urunk öfelsége miképpen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religio dologáról végezött, azonképpen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniilik, hogy midőn helyökön a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő neki tetszik. Ezért pedig senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az előbbi constitutiók szerént, és nem engedték ezt senkinek, hogy senki fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyőgessön az tanításáért, mert a hit Isten ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás Istennek ígéje által vagyon.” (*Urkundenbuch zur Geschichte der Ev. Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I, hg. Teutsch, G. D., Hermannstadt, 1862, 95).

50 Dávid maga azon a véleményen volt, hogy a fennhatóságnak joga van meginteni a papokat, és zsinatokat összehívni, de persze tartózkodnia kell a kényszerítő intézkedésektől (vö. Jakab Elek, *János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása*, in: *Keresztény Magvető*, II/1863, 254); az erdélyi vallási törvénykezés tendenciája az volt, hogy a teológiai konfliktusok megoldását a fennhatóságra bízta, és a superintendenseket a tiszta tanítás megőrzése érdekében kötelességük alól feloldozza (vö. Balázs, *Az erdélyi antitrinitarizmus*, 13. jegyzetben *i. m.*, 212).

51 L. 9. jegyzet.

1548-as unió megújításához vezetett.⁵² Az 1568-as unió azonban több volt egy vita megoldására megosztás által tett próbálkozásnál. Azáltal, hogy a paritás elvét az egyházi életbe is beillesztették a városi közigazgatás struktúráját átvitték az egyházi közigazgatásra, ami egyúttal annak kiterjesztését és elmélyítését jelentette. Ugyanakkor az unió megújítása a város alkotmányának megújulását is jelentette. A főtemplomért folytatott küzdelem ennél fogva a hatalomnak a két nemzet közötti újrafelosztásáért való küzdelem volt. Megengedi-e ez azonban azt a nemzeti-nemzetiségi értelmezést, amelyet a nemzeti hangoltságú történetírás megfogalmaz?⁵³ Bizonyosan, ámde csak amennyiben nem a 19. század teológiai nézőpontjából indul ki, hanem a 16. század felfogásaiból és szükségleteiből. A 16. század szükségletei közé tartozott a város és az egyház közötti szoros kapcsolat ugyanúgy, mint a világiak teológiai megszólalása. Az a szabály, mely szerint a templom birtoklása a bíró nemzetisége szerint évente cserélődik⁵⁴, a főtemplomot a tanács domíniumává tette. A főtemplom körüli vita valódi győztese nem a magyar nemzet volt, hanem a város vezetősége. Mind ennek szerepe a reformáció alakulásában, mind a városi ügyintézés megszilárdulása a reformáció következtében lehetővé teszi a kolozsvári reformáció városreformációként való értelmezését.⁵⁵ Az antitrinitarizmus győzelme tehát nem a radikális reformáció egy elszigetelt bástyájává, egy erdélyi Münsterre változtatta Kolozsvárt, hanem a protestáns Európába integrálta azáltal, hogy véghezvitte a városi reformációt.

52 *Erzählung*, 82-83.

53 Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, 177; Lang, Grete, *Die Nationalkämpfe in Klausenburg im ausgehenden Mittelalter*, München, 1941, 44, 50; legújabban Márta FATA, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500-1700*, hg. Brendle, Franz – Schindling, Anton (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe der Corpus Catholicorum, hg. Smolinsky, Heribert, 60), Münster 2000, 155-156.

54 „Cujus quidem templi totale dominium eo anno, quo Judex Hungarus in ipsa Civitate Colosvár constitutus fuerit, ipsi Cives Hungari soli habeant, et universas ceremonias, contiones, cultusque divinos in eodem templo ipso principali, seu parochiali omnino abstinebunt [...] Sic dum e natione Saxonica Judex constituentur, eo anno totale dominium ejus templi principalis erit apud solos Saxones”, *Erzählung*, 83.

55 A városreformáció jellemzéséért vö. Greyerz, Kaspar von, *Stadt und Reformation: Stadt und Aufgaben der Forschung* in: Archiv für Reformationsgeschichte 76 (1985); 6-48.

GELLÉRD IMRE TANULMÁNYA ELÉ

Az unitárius teológiai irodalom legújabbkori erdélyi művelői közül Gellérd Imre kétségtelenül azok közé tartozik, akiknek életműve meghatározó bélyeget nyomott rá egész lelkész-nemzedékek szemléletére, gyakorlatára, „nevelői” működésére. Írásainak jó része máig sem jelent meg nyomtatásban, sokszorosított példányok keringtek – s talán közkézen forognak a mai napig is –, illetve lánya, dr. Gellérd Judit jóvoltából egy válogatás készült viszonylag szűk körű terjesztésre *Esszék* címmel (Center for Free Religion, Chico 1991). Gellérd Imre tanulmányainak egy része nyilvánvalóan azzal a háttérmegfontolással született, hogy szerzőjük e szövegek megírása révén is a teológiai tanári katedra elfoglalására készüljön fel, amire aztán – a történelem fordulatai, majd önkezdű halála miatt – végül is nem került sor.

Az alább közzétett tanulmány egy prédikáció többszörös, rendszerező igény-nel való továbbgondolásából alakult. Többlépcsős „születésének” évszámát nem ismerjük. Annyit tudhatunk csak róla, hogy a prédikáció – az „alapváltozat” – az ötvenes évekből származik. Az eredeti szöveg másolata a román politikai titkosrendőrség dokumentációjába is bekerült; úgy látszik, a Securitate rendszerellenes eszméket gyanított e prédikációban.

A tanulmánnyá fejlesztett változat a szeretet-fogalom megközelítésének bizonyultságát tükrözi. Teológiai irodalom módszertanában járatos olvasó joggal érezheti rendhagyónak, hogy a tanulmány tárgyának filozófiatörténeti megalapozása megelőzi a biblikus szemrevételezést – igaz, ez a filozófiatörténeti áttekintés jószerével csak afféle „előke” ahhoz a sokrétű tárgyaláshoz, amely a biblikus elemzést követi – fiziológiai, teológiai, lélektani, etikai, szociológiai vonatkozások enumerációjához. A tanulmány azonban – igazi „gellérdimrés” elkötelezettséggel – továbbvezet a lelkeszi gyakorlat felé, így az utolsó rész a szeretet-fogalom prédikációs megjelenítésének lehetőségeit és buktatóit villantja fel a lelkeszek számára.

J. T.